

כך איבד העם היהודי את נשמתו

שש מחשבות על כלכלה וחברה

א. התחלה

כשהייתי ילד, היה לי מסלול קבוע של אחרי ארוחת צהריים. הייתי צועד מרחוב ישא ברכה, דרך רחובות עזרא, מלאכי, גאולה, לעבר ספריית הפועלים שבבית ההסתדרות ב"ראש הר" של רחוב שטראוס. במחצית המעלה היה קיוסק, ועל תריסי הברזל שנפתחו לרווחה מחלוננו היו מהודקים באטבי כביסה כל העיתונים היומיים. אני, ילד סקרן, הייתי נעמד וקורא אותם, מציץ מתחת לכפלי הנייר עד שרווייתי וממשיך הלאה. נדמה לי שה"המודיע" ו"קול העם" היו תמיד בצד שמאל למטה. "קול העם" הציג באופן "לא פטרויטי" את התקריות שבהן הזדים שמעבר לגבול פתחו באש לעבר עובדי אדמה תמימים. "המודיע" היה משמיץ את המשטרה שהיכתה באכזריות במפגיני כיכר השבת ו"בריכת התועבה". שניהם זכו בסימפטיה שלי. אולי כי אותיות הדפוס שלהם היו שחורות במיוחד, אולי כי שניהם היו צנומים כל כך. אולי כי היו בנות קול לגיבורים נעלמים שאמא שלי היתה מזכירה בקדושה. אחותה שנישאה ל"קומוניסט" בוורשה שלפני המלחמה, ואחיה שהיה יושב בבית המדרש של חסידי סלונים עד חצי הליל.

אני ובני הדור שלי, כמו מדינת ישראל, נולדנו בצילן של שתי ממלכות דעת. האחת, היהדות, אותה לא ממש הכרנו אבל קלטנו משהו ממנה מהבית, מהרחוב, מבר מצווה, ממה שדלף ממנה לתרבות החילונית הישראלית. השנייה, הסוציאליזם, גם אותו לא הכרנו, אבל קלטנו סיסמאות מלוחות המודעות, מתנועות הנוער, ממה שנותר מהאידיאלים של החברה הישראלית של אחרי המדינה. חיינו בחברה שהבינה שהיא קיימת רק בזכות המסורת היהודית, אבל מנסה לבנות ישראליות צעירה הדבקה איכשהו בסמלים, בהיסטוריה ובתכנים יהודיים שנבררו בקפידה. החברה שידרה מסר של סולידריות, לא כל כך באחד במאי כמו בחרדת ערב יום

כיפור. גם היהדות וגם הסוציאליזם הצטיירו כאמיתות מוחלטות, תורות גדולות המספקות תשובות לכל השאלות, מסקרנות ומרתיעות. הספרן בספריית הפועלים גרם לי תחושת עלבון מכיוון שגיחך כשביקשתי לשאול את "הקפיטל" של מרקס. בבית הכנסת של שלום שכנא מיידל היו ילדים מצביעים עלי כמי שאינו בקי בסדר התפילה. חיינו בצילם של שני ההרים הללו, לא מעפילים לשם ולא מעפילים לשם, ובכל זאת משמרים מהתכנים ההם די בגאווה.

הקיוסק ברחוב שטראוס הפך לבית מלאכתו של חייט. בעודנו מתבוננים ב"המודיע" וב"קול העם" זחלה לחיינו ואחר כך גם הציפה אותנו נקודת מבט אחרת על העולם, תרבות השוק. היא ייצגה את האמת כולה, גם על האופן בו החברה צריכה להתנהל, גם על האופן שהיא מתנהלת בפועל, וגם על האופן שבו היא תתנהל אם נרצה או אם לא נמאן יותר מדי. תרבות חומרית, בטוחה בעצמה, לא סובלת ספקנות, לא מגרה היסוס ופקפוק, וכולה יצריות וכוח, גם פופולרית וגם נשענת על "מדעיות" בדמות "תורת הכלכלה". ככלכלן תיאורטי המתעסק במודלים מופשטים, נזקקתי ליותר מעשרים שנה כדי להגיע להכרה שאני חלק ממכונה אדירה הממלאת את העולם בתרבות שאינני שותף לה, ואולי אפילו מתעב אותה.

עלי ועל חברי להודות היום שאיננו יכולים לנסח השקפות חובקות עולם כמו אלו שבצילן חיינו, אבל למדנו לחיות בשלום עם העובדה שהמרנו את המוחלטות בספקנות, ואת האידיאות הגדולות במחשבות קטנות ומרובות סייגים. גם ללא "יהדות חילונית" יש לנו מחויבות בסיסית להמשכיות, וגם ללא סיסמאות "סוציאליסטיות" אפשר לנסות לחיות בעמק בין שני ההרים הגדולים, ולא להיסחף בזרם.

ב. היגיון כלכלי

אפשר לדבר על נושאי חברה וכלכלה בהפשטה, ולהתייחס לישראל כמו לאיסלנד ולתאילנד, עוד חברה אחת שבניה רוצים לשרוד, להתקיים וקצת מעבר לזה. אבל הנה עובדה יסודית שלמיטב ידיעתי מייחדת את ישראל מאיסלנד ומתאילנד. הייסוד והקיום לאורך זמן של הבית הלאומי של העם היהודי בטריטוריה הזאת הם "כלכליים" כמו בנייה של בית הבראה על אי תנועה. אני משתמש במילה "כלכלי" במובן מקובל ופוטטי, כאשר רבים שואלים האם פעולות ממשלה כמו קיום תחנות טיפות חלב, הקמת חומת

ההפרדה ומתן קצבאות ילדים הן פעולות כלכליות. כן, אפשר לשים בית מרגוע על אי תנועה. כל מה שצריך זה לבנות חומות אקוסטיות שיגנו מפני הרעש, לעצור את התנועה באוטוסטראדה כל אימת שאורח מגיע, ואם זה לא יספיק לסגור את האוטוסטראדה בכלל. אבל בית המרגוע שנקים על אי התנועה ייעלם אם העולם הכלכלי שלנו ינוהל על ידי כוחות השוק החופשי, שיעבירו את בית המרגוע מאי תנועה על נתיבי איילון להר הכרמל.

קיימת בעיה יסודית אחת שישראל אינה יכולה שלא להתמודד איתה. אין הגיון כלכלי לתקוע את הבית הלאומי היהודי במקום שבו אנו נמצאים, לפחות כל עוד המדינה נמצאת בסכסוך עמוק כל כך עם המדינות הסובבות אותה. יכול להיות שהדברים היו יכולים להיות שונים במזרח תיכון וירטואלי. אולי שם אפשר היה לנצל את היות ישראל עמדה קדמית של המערב בחלק הזה של העולם כדי לפרוח ולשגשג. אני מטיל ספק רב אם אי פעם תהיה ישראל לגוף הרמוני במרחב הזה, שכן מהות המדינה היהודית נוגדת את ההרמוניה הזו, גם לשיטת השמאל הציוני וגם לשיטת הימין המשיחי. מכל מקום, בהיעדר הרמוניה שכזו, תנו לכוחות השוק לפעול ללא בלמים, ותמצאו שהפרויקט הציוני הוא איוולת. קחו את בני העם המוכשר הזה מנתיבות ועד רמת השרון ופזרו אותם בין מנהטן ועמק הסיליקון, ותשיגו תוצאה הרבה יותר "יעילה כלכלית". ואם להשתמש בתעלולים דמגוגיים, הרי לכם היסודות לתוכנית ויסקונסין מספר שתיים. הוצאות הביטחון השנתיות שאפשר לייחס למשפחה יהודית בת חמש נפשות היו מספיקות לאותה משפחה לשכר דירה שנתי, או להחזר שנתי של משכנתא על בית נאה, ארבעה חדרי שינה, שתי אמבטיות וגינה בוויסקונסין, ואפילו בחלקים נרחבים של ניו ג'רסי. הוסיפו את ההשקעה בהתנחלויות ויש לכם גם בריכת שחייה. כל מי שרוצה במדינה יהודית בארץ ישראל צריך לקבל את הכורח בהשמת מגבלות על הכלכלה החופשית בכפר הגלובלי, גם אם הכלכלה החופשית הינה אידיאל בעיניו (והיא לא כזו בעיני). את המגבלות הללו יכול וצריך להכתיב ועד השכונה, הגוף הידוע בשם "ממשלה".

כדי שהחברה שלנו תוכל להתקיים, שלא לדבר על "חוסן", עליה לייצב את מסגרת הסולידאריות של אזרחיה. היא צריכה לתת לאדם את הטעם לחיות כאן גם ברמת חיים נמוכה משמעותית מזו שהוא יכול ליהנות ממנה במקום אחר. דווקא הנחיתות הכלכלית הבסיסית של מדינת ישראל כלפי

מדינות המערב היא הצדקה כלכלית לכך שהמדינה רואה עצמה חייבת לספק סל בסיסי של שירותי בריאות, דיור, חינוך, הגנה ומשפט באופן שווה לכל אזרחי המדינה. היקף סל הזה תלוי כמובן במצאי, אבל הוא גם נגזר מהשאפיפה לתת לכל בני החברה תנאי מחייה בכבוד ובתחושת ערכות הדדית. מי יספק את הסל הזה, עובדי מדינה או חברות פרטיות, זו שאלה חשובה, אך משנית יחסית למחויבות העקרונית של מדינת הרווחה.

מדינת הרווחה רחוקה מאוד מחזון הימין הכלכלי, ורחוקה מאוד מחזון השמאל האוטופי. זו אינה קפריזה של נהנתנות סקנדינבית. אפילו במגילת העצמאות שלנו נאמר ש"מדינת ישראל תהיה מושתת על יסודות החירות הצדק והשלום לאור חזונם של נביאי ישראל", ונביאי ישראל לא היו "כלכלני שוק". מדינת הרווחה רצויה באיסלנד ובתאילנד, שכן היא נשענת על עקרונות של צדק החשובים לנו ולהם לא פחות מ-5% גידול בתל"ג. היא הכרחית במדינה "לא כלכלית" כמו ישראל.

ג. "מונופול" – השחקנים

אפשר לחשוב על המערכת הכלכלית כעל משחק, ממש כמו "מונופול". חוקי המשחק הם כללי המשחק. יש בעולם הרבה משחקים. האם אפשר לדבר על משחק נכון? כדורסל הוא משחק טוב לשחקנים גבוהים, כדורגל לזריזים, שחמט למעמיקי מחשבה, חידוני טריוויה לבעלי זיכרון פנומנאלי, ומונופול לבעלי יכולת ספקולטיבית. כך כללי המשחק הכלכלי. יש כללים שיעבדו לטובת העובדים, ויש לטובת בעלי ההון. יש לטובת המעבידים, ויש לטובת תושבי חוץ. אין כללים נכונים. כל מי שמטיף להיעדר כללים אינו מטיף לדמוקרטיה ולחופש, כי אם למערכת הכלכלית הידועה בשם ג'ונגל. מי צריך לקבוע את כללי המשחק הזה? החברה, המדינה, המערכת הפוליטית.

כמו בכל משחק צריך להחליט קודם כל מיהם השחקנים. זו בעיני הבעיה החברתית-מוסרית הקשה ביותר, שכל אדם כאן צריך להתמודד איתה: מיהם בני האדם המוחזקים על ידה כשוים בזכויותיהם ובחובותיהם, והיכולים להצטרף אליה.

הציונות התחילה כשבעולם כמעט ולא היו יהודים אוכלי טרפה, שלא ידעו תפילת שמונה עשרה מהי. הגדרת חלות הסולידאריות היהודית שלנו היתה ברורה למדי, אם כי גם אז התקשינו לקבל את רעיון הסולידאריות

עם שכנינו הערבים. בינתיים היה מי שחשב שהשתטחות על קברי צדיקים ופטרוול אלים בסמטאות עזה יעשו אותנו לעם. הוא צדק: היינו לעם שטוף אמונות טפלות וקהות אנושית, עם קשר עמום לתרבותו ההיסטורית. יכול להיות ששינינו את פני החברה היהודית לעד.

טעות אחת ברורה היום כמעט לכול למי שמעוניין במדינה יהודית, כשכבר מאוחר מדי. ייבאנו באופן חפוז מאות אלפי עובדים זרים. תאוות בצע לאומית הביאה רווח גדול לאלה המצויים במעמד הבינוני והגבוה, והנהנים משירותי עבודה זולים וכנועים, אך המיטה אסון כלכלי על אותם בני אדם בחברה שכל שיכלו היה לעסוק בחקלאות ובכנייה ובניקיון, ונוכח העבודה הזרה הפכו לאבן רחיים על המשק היצרני, ועוד זכו להיות מואשמים בהתמכרות לתרבות הקצבאות. בתאוותנו זו התעלמנו מהכתובת על הקיר, לפיה העובדים הזרים יהפכו במוקדם או מאוחר לחלק מהחברה כאן.

שתי טעויות אחרות שנויות במחלוקת, ואולי אין זה אפילו תקין פוליטית להתייחס אליהן. טעות אחת, שנים שאגנו "עלייה". ניהלנו מדיניות לעידוד ההגירה של כל מי שהוכיח קשר גנטי כלשהו לעם היהודי גם ללא זיקה דתית, תרבותית או נפשית. כך למשל, אינני מוצא שום הגיון בעלייתם לארץ של נוצרים המתייצבים ביום ראשון בכנסייה גם אם סב סבם היה כהן. טעות שנייה, שנים היללנו את המשפחות "ברוכות הילדים" וה"דלות באמצעים". שורשי מדיניות עידוד הילודה הם באינסטינקט "מילוי השורות" שלאחר השואה. אבל מדיניות זו הולידה גם את המצב הטרגי, כאשר קבוצת האוכלוסייה שאמורה לפרנס את הילדים של האחרים אינה רוצה לעשות זאת.

בעודף המרץ שלנו בתחומי העובדים הזרים, ההגירה והילודה, בטירוף המשיחי לשמור על רוב פסאודו-יהודי בגבולות פלשתינה המנדטורית, שינינו את פני החברה בישראל. העם היהודי של 2004 שונה מאוד מהעם היהודי של 1954, שלא לדבר 1934.

משימה יסודית של כל מדינה היא להגדיר את קבוצת בני האדם המצויים במעגל הסולידאריות שלה. יש כמעט הסכמה ש"העם הזה הוא אחד העמים המוכשרים ביותר, אם לא המוכשר ביותר עלי אדמות" אבל "העם הזה" אינו ישות מוגדרת היטב. לא כל הרכב אנושי ותרבותי שיחיה בין מערת המכפלה לקבר יוסף הצדיק הוא "אחד העמים המוכשרים

ביותר". התוצר לנפש הוא עניין חלקי משהו. זו תמימות או התחסדות להגדיל את הילודה בשכבות החלשות, להביא לארץ מהגרים בתהליך סלקטיבי שלילי, ולצפות לצמיחה בתוצר לנפש ולשיפור בהישגי התלמידים בבתי הספר. מדיניות תמרוץ הילודה, העובדים הזרים והעלייה ישנו את החברה הזו לא פחות מרכבת תחתית כתל אביב, תוספת של אלפי מורים למערכת החינוך, וגשר יבשתי בין תימן לקפריסין. הסכנה הגדולה שישראל עומדת בפניה היא הירושלימיזציה של ישראל. התבוננו בירושלים. ירושלים של זהב, "שלמה", והר הבית כולו בידינו מוכן ומזומן להקמת הבית השלישי. נפלא. מה שקרה שם הוא רק שקבוצה קריטית של תושביה עזבה אותה. מקצתם כמחאה, חלקם כי קצו באווירת הנכאים של ירושלים, רובם כדי לחפש עבודה, חתן או כלה. מצד שני נולדו והיגרו אליה תושבים רבים שיכולתם הכלכלית חלשה מהמוצא בישראל, ושחלקם הגדול אינם יהודים. שינוי דמוגרפי זה הפך את ירושלים לאחת הערים העניות בארץ, וריסק את חזון ירושלים כבירה חיה של כלל עם ישראל. הדמיון בין ירושלים וישראל מפחיד. ישראל עלולה להיכנס לתהליך של ירושלימיזציה.

ד. "מונופול" – כללי משחק

חוקי משחק קובעים את הכוח היחסי של השחקנים. ברוב המשחקים נעשה ניסיון לאזן בין הכוחות שניתנים לשחקנים השונים. לפעמים אין ברירה. כך למשל, ללבן בשחמט יש יתרון קל. ממשלה כמו מתכנן משחק קופסה קובעת את חוקי הפעולה של המשק והשוק, ומן הראוי שתקבע אותם באופן שיהיה גם הוגן עד כמה שאפשר.

הנה למשל, לאחרונה מתרבים תושבי ישראל המוכנים לעסוק בנקיון משקי בית, או נכון יותר מתרבים תושבי ישראל המוכנים להעסיק ישראלים בעבודות ניקיון. א. היא מהנדסת המעוניינת לצאת לעבודה אם תמצא מישהי לעזור לה בעבודות הבית. ב. אינה יכולה להיות מועסקת כמהנדסת. המצב שא. קונה מב. כמה שעות מזמנה ומעבירה לה חלק מהתמורה שהיא מקבלת כמהנדסת הוא מצב המועיל לכול. נשארה בעיה אחת קטנה, והיא כמה מתוך הכנסתה של המהנדסת יעבור לעוזרת הבית. זה תלוי גם באופן בו מעוצב שוק עוזרות הבית. אם הממשלה לא תתערב בשוק העבודה, סביר להניח שמה שיקרה בו יהיה דומה למה שקרה בשוק הדירות

בישראל. נסו למכור בתל אביב דירה שלא באמצעות מתווך. ואמנם, לענף עוזרות הבית פרצו כבר חברות כוח האדם. לכאורה הן מספקות שירות בעל ערך: התאמת העובדת למעביד. אבל יש סיכוי סביר שקיומו של מתווך זה יוריד את שכר העבודה של העובדת יותר משיעלה את התשלום של המעביד. חברת כוח האדם תגבה חלק ממה שהמהנדסת מוכנה לשלם לעוזרת. זאת ועוד, יש סכנה שבמקום להעסיק ישירות את עובדת הניקיון, תעסיק המהנדסת קבלן כוח אדם שיתחייב לספק לה עובדת כנועה. זה מה שקרה בעשורים האחרונים כאשר גופים ציבוריים מאסו בעובדי הניקיון והגיננו והשמירה ("למי יש כוח להתעסק איתם"), והחלו להעסיקם דרך קבלן, הדואג מצידו לשמירת שכרו ומעמדו הירוד של העובד.

כאן חייבת המדינה להיכנס לפעולה, ולמנוע כניסה למשחק של שחקנים מיותרים, שיביאו בעיקר להחלשתם של העובדים החלשים בלאו הכי. ממשלה יכולה לעשות זאת, למשל, באמצעות חיזוק לשכות התעסוקה, והפיכתן לכלי אפקטיבי להשמה ללא עמלה של עובדים לא מיומנים למקומות עבודה. שירות כזה יכול לחזק את ציבור העובדים הגדול, שאינם מסתמכים על השולחן הציבורי, תורמים לחברה כמיטב יכולתם, גם אם זו אינה רבה, אבל נמצאים עכשיו במשטר כלכלי שבו הם כעלה נידף בפני המעביד.

ה. "מונופול" – נכסים

חוקי משחק המונופול קובעים גם מהם הנכסים הניתנים למסחר, ומהי חלוקת הרכוש הראשונית. בחיים, צריך מישהו (ושוב זו המדינה, מי עוד יכול...) להכריע מהם הנכסים שמוצמד להם תג בעלות, והאם ניתן לסחור בהם. אנו מכירים את הקומונה בה אין לפרט נכסים פרטיים. האימפריה הרומית היתה חברה מצליחה, שבה גם חירותו של אדם ניתנה למסחר (עבדות) וגם גופו (זנות). בין קומונה נכשלת לאימפריה רומית משגשגת ונופלת יש מרחב גדול של אפשרויות. זכויות הבעלות וחוקות מלהיות מובנות מאליהן. אנו מאמינים שלאדם בעלות על גופו וזמנו, ואין לאפשר סחר בגוף. אנו רוצים שלפארקים ציבוריים ולחופי ים לא תוצמד בעלות פרטית, ושתהיה לאדם בעלות על מה שייצר בשתי ידיו, וזכות להחליפו במשהו אחר. מעבר לעקרונות אלה הדברים פחות ברורים. האם לכל נכס צריכה להיות מוצמדת בעלות פרטית?

אנו נמצאים בעיצומו של תהליך הפרטה. גם אני סבור שייטב לנו אם ממשלה תמשול ולא תנהל. הממשלה היא גוף גדול מדי, עתיר בעיות ודילמות, ואת הניהול השוטף מוטב שתשאיר בידי אחרים. האחרים יכולים להיות עסקים פרטיים או קואופרטיבים, חברות ממשלתיות או ארגוני עובדים. ההתלהבות מההפרטה נסמכת על הסלידה שמגלה הציבור מגילויי פרוטקציוניזם ואפילו שחיתות, שלא לדבר על בזבוז וחוסר יעילות הנקשרים בשירות הציבורי.

אבל העניין יותר מורכב. מכירת בנק לאיש עסקים אינה מבטיחה את פעולתו התקינה. להזכירנו, אחד הכשלונות הכלכליים הבולטים בהיסטוריה הישראלית היה במערכת בנקאית פרטית. ללא מערכת רגולציה חזקה יש סיכוי טוב שהציבור יצטרך לשלם פעם נוספת על כשלונות של בנקים. ובאשר לשאר, הפרטה מעבירה את מינוי הבן הלא יוצלח למנכ"ל מבחינת האסור לפי התקשי"ר לתוך מסגרת "זו זכותו". מינוי ידיד המפלגה ליועץ אישי מוסט מעניין פלילי אל תחום הלגיטימיות העסקית. העברת הבעלות מהציבורי לפרטי עושה את מה שהיה ציבורי ואסור לפרטי ומותר, ואינה בהכרח מתקנת את המידות ומונעת אי יעילות. כאשר משיגים יעילות, משלמים בריכוז יתר של ההון בחברה. למיטב ידיעתי אין נתונים מהימנים של התחלקות ההון בישראל, אבל נראה שחלקו של ההון הפרטי עלה בעשורים האחרונים באופן ניכר, ושהוא מתחלק באופן פחות שווה אפילו מאשר התחלקות ההכנסה. אין עיני צרה בפרטים שצברו הון רב. בעצם מה אכפת לנו, הרי גם ביל גייטס לא אוכל יותר משלוש ביצים ביום, ולא נוסע ביותר ממטוס פרטי אחד. אז מה הרע בכך שההון מרוכז בידי שכבה דקה? זהו אותו רע בגללו איננו מסכימים ששכבת אצילים קטנה ונאורה ככל שתהיה תשלוט בחיינו בכלל.

זה תפקידה של ממשלה בכלכלה חופשית ובמשטר דמוקרטי: למנוע ריכוז ההון בידי מעטים. יש לכך הרבה דרכים. מס ירושה על ירושות גבוהות הוא המס הצודק ביותר שאני מכיר, כל כך צודק שהיה בו טעם גם אם הממשלה לא היתה גובה מסים כלל. יש דרך נוספת, והיא שמירה על בעלות על סחורות מסוימות. יש לפי דעתי חשיבות עצומה לשמור בבעלות הלאום את הקרקעות. הייתי מרחיק לכת יותר, ושוקל ברצינות מניעה מוחלטת של צבירה של נכסי דלא נידי. בניגוד לדברים אחרים אלה נכסים שאי אפשר לקחת אותם במזוודה, או לשלוח אותם בהמחאה בנקאית לבנק

בשוויץ. הכוח הגלום בכעלות עליהם הוא עצום והם מצויים בצמצום רב. אפשר לאפשר סחר בזכויות שימוש בקרקע לתקופות מוגבלות, אפשר לאפשר בעלות של דירה או שתיים, אבל את הנכסים הללו הייתי מפיקע מתחום הנכסים המשמשים לצבירת רכוש. את הרעיון הזה ידע גם המקרא. משמעות רעיון היובל היא שהחזקת נכסי קרקע היתה אפשרית לתקופה מוגבלת, שבסופה שבו הנכסים והיו אמורים להתחלק בשוויון בין כל האזרחים. גם בלי צבירת רכוש בקרקע ובדיוור יישארו לבני האדם מספיק ערוצים להגשים את חלומותיהם כך שיישאר תמריץ לעבוד ולהתאמץ. אני יודע שזה נשמע תלוש. אז מה...

ו. סוף

איני אוהב ניבויים. אני סולד מכל מחשבי העתידות, אלה שיודעים אשתקד מה יהיה גובה הדאג'ונס בשנה הבאה, אלה שיודעים מתי מכבי תל אביב תנצח ואלה שבטוחים שהמשיח יגיע. ניבויים כאלה הם ביטוי לרחשי נפש יותר מאשר לניתוחים אובייקטיביים. ראוי שנקשיב לרחשי נפשם של אחרים, כל עוד הם מקשיבים לרחשי הלב שלנו.

אין בי אופטימיות. בין הירדן לירקון מתקיימת מדינה שאיבדה את זכות הקיום המוסרית שלה. התעמרות, הפקעה ל"צורכי בטחון", הפקעה ל"צורכי הרחבת התנחלות", עץ גזום, עץ עקור, בית אטום, בית הרוס. כך איבד העם היהודי את נשמתו. בין הבורסה שברמת גן ולהנהלות הבנקים בסיטי של תל אביב קמה חברה שהותירה קבוצות אוכלוסיה גדולות מחוץ למעגל הסולידאריות שלה. עובד עם שכר המגרד את שכר המינימום, עובד עם שכר הרבה מתחת לשכר המינימום. התעמרות, הפרת זכויות בלא יודעין, הפרת זכויות ביודעין. סיסמת "צמיחה תחילה", סיסמת "תחילה צמיחה". כך התחלקנו לאדונים ומשרתים.

אומרים שהיו אלה בדרך כלל קטסטרופות היסטוריות שהביאו למהפכות חברתיות. נחכה להן, ואולי הן כבר התרחשו. יום אחד נצטרך, אנחנו או ילדינו, לבנות מבראשית את החברה הזו, אחרי שהקואליציה של פופוליטיקה, בטחוניזם ומשיחיות תמצה את עצמה עד תום. אז נוכל אולי לבנות חברה יהודית צודקת יותר, ושם גם רעיונות תלושים יהיו אפשריים.